

Соціологія та політологія / Влада та громадянське суспільство:
філософський політичний та соціальний аспекти

Лисенко Л. Г.

*Доцент, к. істор. наук, доцент кафедри філософії та суспільствознавства
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

Україна, м. Умань

Середній клас як чинник стабільності та демократичності суспільства та деякі проблеми його формування в Україні

Громадянське суспільство – суспільство не тільки відокремлене від держави, автономна царина суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю з боку політичної влади, а ще й структуроване суспільство. Воно передбачає свободу асоціацій громадян за інтересами та різноманітними уподобаннями. Окремі верстви населення утворюють свої угруповання, добровільні об'єднання для забезпечення цивілізованих відносин з іншими суб'єктами співжиття в суспільстві. Отже, громадянське суспільство є певним механізмом неформального соціального партнерства, яке забезпечує формування й баланс існуючих інтересів, його основою є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених міжособистісних зв'язків, розмаїття інтересів, можливостей їх задоволення.

Метою статті є аналіз місця і ролі середнього класу в громадянському суспільстві та особливостей його формування в Україні.

Місце і роль соціальної спільності, соціальної верстви і групи в суспільстві, тобто соціальна стратифікація, визначаються характером і спрямованістю їх діяльності, політичним життям суспільства, Соціальна стратифікація розглядає соціальну структуру суспільства як багатомірну систему, в якій поряд з класами та їх відносинами, формуються відносини

власності, важливе місце займає соціальний статус, тобто становище особи, яке вона займає в суспільстві за віком, статтю, походженням, професією, освітою тощо, визначає становище в суспільстві різноманітних соціальних верств і груп.

Ще в добу античності Платон і Аристотель соціальну стратифікацію пов'язували з певними політичними системами. Єдиний шлях створення ідеального суспільства, в якому буде ліквідована соціальна нерівність, наприклад, Платон вважав, — це віддати дітей на виховання державі, бо основною причиною нерівності в суспільстві є сім'я. Законний уряд, як обмеження політичної влади, на думку Аристотеля, можна знайти тільки в тих суспільствах, де є чисельний середній клас [1, с. 309].

Наприкінці XIX – на початку XX століття теорії соціальної структури суспільства розробляли В. Парето, Г. Моска, М. Вебер, П. Сорокін. Так, М. Вебер виділяє три види соціального розшарування, що становлять різні форми і механізми впливу соціальних страт на політичну владу. По-перше, економіко-технологічне розшарування та промислові, професійні та комерційні організації, що відображають його. По-друге, відмінності статусів, які впливають на міжособистісні відносини. По-третє, інституціональні відмінності, які впливають на засоби взаємодії громадян, соціальних груп з політичними, в тому числі партійними, структурами. Характеризуючи відносини між класами, М. Вебер відзначає, що ці відносини не зводяться лише до прагнення оволодіти політичною владою і до експлуатації найманих працівників, соціальні групи можуть мати й солідарні зв'язки між собою. Значну увагу вчений приділяє середнім верствам суспільства, які, на його думку, в економічно розвинених країнах є опорою громадянського суспільства і соціальною основою політичної стабільності [1, с. 311-313].

Модель класової структури суспільства з ринковою економікою розробив відомий сучасний соціолог Е. Гідденс, який зазначає: «Ми можемо визначити класи як великі групи людей, що відрізняються своїми економічними можливостями, що значною мірою впливають на стилі їхнього життя. Власне багатство із видом занять складають головну основу відмінностей. Основні

класи, що існують в західних суспільствах — це вищий клас (ті, хто володіє або безпосередньо контролює виробничі ресурси, великі промисловці, верхівка керівництва підприємствами); середній клас (включає більшість «білих комірців» і професіоналів); робітничий клас («сині комірці», або працівники, зайняті ручною працею» [2, с. 115]. Водночас Е. Гідденс конкретизує поняття середнього класу, виокремлюючи в ньому три рівні, а саме: старий, вищий й нижчий. «Старий середній клас, — пише він, — включає власників невеликого бізнесу, приватних крамниць, маленьких фермерських господарств... Вищий середній клас складається, головним чином, з менеджерів і професіоналів... Нижчий середній клас є більш гетерогенною категорією і охоплює конторський персонал, продавців, учителів, медичних сестер тощо» [2, с. 122].

Без сумніву, й сьогодні визначення середнього класу, його ознаки є одним з найбільш дискусійно-аналітичних питань в середовищі соціологів, політологів, управлінців тощо. Водночас зрозуміло, що основна ідентифікаційна ознака цього класу впливає з тлумачення його назви: це клас, який в суспільній стратифікації займає місце між вищим класом, тобто управлінською, фінансовою, політичною елітою та нижчим бідним соціальним прошарком.

Сучасні ідеологи середнього класу Е. Гідденс, Б. Еренрайх, Т. Кокс пов'язують його групоутворюючі ознаки з формами власності, освітніми чи технічними навичками, управлінською діяльністю [3, с. 135-137]. Український дослідник А. Дуда, наприклад, вважає, що можна виокремити такі характерні ознаки середнього класу: матеріальне становище, освітньо-професійний рівень, соціальний статус, відповідна самоідентифікація особи [4, с. 30]. Дійсно, якщо у минулому основну масу середнього класу становили фермери та інші дрібні бізнесмени і торговці, то нині — це дрібні й середні власники та високооплачувані працівники сфери послуг, інформаційних технологій, соціальної інфраструктури. Так, у США на початку XXI ст. середній клас на 65% утворюють особи, зайняті у сфері бізнесу, й на 42% — у сфері інформаційного забезпечення [5, с. 556].

Без сумніву, на думку вчених, найскладніше встановити матеріальні та фінансові критерії зарахування до середнього класу, тим більше, що залежно від країни ці критерії дуже різняться. Проте широке коло дослідників вважає, що критеріями віднесення до середнього класу можуть бути наявність нерухомості, заощаджень, автомобіля, стабільного прибутку, що дає змогу забезпечити належний рівень витрат на харчування, придбання побутової техніки, відпочинок, розваги тощо. Так, наприклад, Р. Ріхтер, в. о. постійного представника ПРООН в Україні, сказала, що в доповіді ПРООН щодо людського розвитку-2013 до середнього класу віднесли тих, хто заробляє за день від 10 до 100 доларів США, домогосподарства з річним прибутком понад 20 тисяч доларів США, за умови обов'язкового володіння автомобілем [6, с. 14].

Середній клас відіграє провідну роль в забезпеченні стабільного та демократичного суспільного розвитку. Український дослідник А. Дуда зазначає, що з економічного боку сильний середній клас — «це стабільна і прогнозована база оподаткування, стабільний споживач із високою купівельною спроможністю», з соціального — «це розвантаження держави в частині виконання соціальних функцій, адже він зазвичай здатний самостійно оплачувати надані йому медичні, освітні та інші послуги, не потребує соціальних субсидій, пільг тощо» [4, с. 30]. Р. Ріхтер, в. о. постійного представника ПРООН в Україні, узагальнюючи роль середнього класу в суспільстві, в коментарях до доповіді щодо людського розвитку-2013 наголошує, що він виконує функцію «локомотива розвитку», що це люди з більш високим рівнем прибутків, які мають можливості для здобуття кращої освіти, вимагають вищого рівня медичного обслуговування, створюють нові робочі місця з гідним рівнем оплати праці, висувають вимоги до країни, соціуму, держави [6, с. 14].

В Україні середній клас перебуває в стадії формування. Фактично, цей клас почав формуватися з часу здобуття державою незалежності, формувався з тих, хто на власний ризик розпочав свою справу чи займався професійною

діяльністю. Це — власники нерухомого майна, земельних ділянок, фермерських господарств, акцій, представники науково-технічної інтелігенції, вчені, діячі культури та освіти, спеціалісти середньої ланки управління, фінансисти, менеджери, юристи. Його утворюють працівники виробничої й невиробничої сфер, які отримують середній за розміром дохід у вигляді прибутку або заробітної плати [7, с. 40-41].

В нашій країні впродовж останніх 10 років під час соціологічних опитувань стабільно асоціюють себе з середнім класом близько 45-50% громадян, між тим у 2001 році за оцінками соціологів за сукупністю критеріїв його частка становила тільки 12%, у 2005-2007 роках за даними Центру Разумкова — близько 17%, у 2010-2012 роках — ті самі 12% [6, с. 14]. Гальмує процес формування середнього класу в Україні, зокрема, низький рівень оплати праці в бюджетній сфері. Так, в більшості розвинених країн медичних працівників, освітян, представників місцевого самоврядування завжди відносять до середнього класу, зважаючи на їхній рівень освіти, матеріального забезпечення, статус. Тоді як в Україні низький рівень оплати праці цих категорій суттєво звужує їх шанси опинитися поміж середнього класу. За рівнем купівельної спроможності громадян Україна увійшла до дев'ятки найменш заможних європейських держав. Про це свідчать дослідження міжнародної компанії GfK, яка проаналізувала можливі цьогорічні видатки громадян в 42 країнах Європи. Аналітики підрахували, що в середньому кожен громадянин цих держав витратить у 2013 році на оплату товарів та послуг 12,8 тисяч євро, тоді як українці та жителі ще восьми країн — менше ніж 25% цієї суми [8, с. 7].

В США, Великій Британії, ФРН, Японії малий і середній бізнес забезпечує найбільше надходжень до державного бюджету — за різними даними понад 2/3 доходів, в Україні цей показник становить лише 10-15%, й до того ж постійно зменшується [9, с. 22], у 2012 році становив менше 10% надходжень до держскарбниці [10, с. 38]. На думку президента Центру ринкових реформ В. Ланового, в Україні за будь якої влади малий і середній

бізнес не розглядалися як рушії розвитку економіки. Вже у перші роки незалежності такий бізнес зазнавав утисків з боку держави й донині ситуація не покращилась, а починаючи з 2010 року додалися ще й нові труднощі: фінансові, регулятивні, податкові, юридичні [10, с. 36–38].

На відміну від багатьох розвинутих країн, в Україні середній клас поки що слабкий, тому що в країні гальмується розвиток малого та середнього бізнесу. Після аналізу рішень влади за останні роки в цій царині складається враження, що це робиться цілеспрямовано, аби перетворити більшу частину населення на дешеву робочу силу для великого бізнесу. Значний вплив на життя українського суспільства сьогодні здійснюють дві протилежні за своїм статусом і чисельністю соціальні групи, які формують соціальну систему, що нагадує піраміду. На її вершині — олігархи, від яких залежить ситуація в країні з огляду на їхні фінансові та політичні можливості, а в основі — велика кількість громадян із низьким рівнем доходів, а між ними — в стадії формування слабкий середній клас.

Олігархічно-люмпенська економічна модель, сформована в Україні, позбавляє державу майбутнього. З одного боку, олігархи і багатії довели неспроможність використати свій вплив на економічну політику держави так, щоб вона була спрямована на розвиток, ефективне використання вітчизняних ресурсів і капіталу, щоб позбулася залежності від російських енергоресурсів у поєднанні з відповідальним ставленням до природи та інтересів суспільства, з іншого — бідні, соціально неактивні й неорганізовані верстви населення зробити цього теж не можуть. Десятирічна програма подолання бідності в Україні урядом повністю провалена [11, с. 22–25]. Відтак олігархи й далі швидкими темпами зосереджують в своїх руках як економічні, так і політичні ресурси, що приводить до зрощення бізнесу й політики. Кожен четвертий із сотні найбагатших людей України є членом Партії Регіонів, а отже може лобювати прийняття для своєї галузі необхідних рішень в парламенті та уряді, впливати на розподіл бюджетних коштів [9, с. 19].

В українських реаліях до демонополізації економіки, а відтак і позбавленню фундаменту олігархії можуть призвести лише широкий комплекс заходів та наявність політичної волі і суспільної підтримки для їх впровадження. Україні потрібен потужний середній клас, який вкладатиме гроші в розвиток економіки, буде здатний підтримати реформи, спрямовані на зміну олігархічно-люмпенської економічної моделі, розвиток країни та виведення її з бідності. Як показує досвід інших країн, за допомогою цієї частини соціуму можна було б переорієнтувати українську економіку на інноваційний шлях розвитку. До того ж середній клас охоплює кілька різних верств населення, що дає змогу забезпечити розвиток традицій довіри й партнерства в суспільстві.

Таким чином, основною рушійною силою проведення радикальних економічних реформ в Україні може бути тільки середній клас, тому що наша олігархія не розуміє всієї глибини проблем, які притаманні вітчизняній системі управління. Світовий досвід підтверджує цей висновок. В основі успіху, наприклад, Сінгапура Лу Куан Ю, тодішній прем'єр-міністр, бачив політику заохочення громадян до підприємницької діяльності. Як наслідок такої політики сьогодні 92% сінгапурських підприємств — це малий і середній бізнес, який забезпечує 25% річного ВВП. На початку 90-х років ХХ ст. в Польщі теж зробили ставку на розвиток малого підприємництва, швидко та прозоро провели приватизацію і ліквідували державні монополії. Сьогодні малі та середні підприємства Польщі виробляють продукції більш як на 200 млрд. доларів — майже половину ВВП [9, с. 19]. Отже, в економічно розвинутих демократичних країнах саме середній клас є осердям громадянського суспільства, соціальною основою його стабільності, захищає громадян від свавілля держави.

Література

1. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про суспільство: підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.

2. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс. // Социол. исследования. – 1992. – № 9. – С. 113–123.
3. Кивенен М. Перспективы развития среднего класса в России / М. Кивенен. // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 135–137.
4. Дуда А. Потреба самовираження: Український середній клас чекає на силу, якій міг би довіряти / А. Дуда. // Український тиждень. – 2011. – № 20. – С. 30–31.
5. Основи демократії: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с.
6. Котляр А. Рикарда Ригер: «В Украине есть некоторая заикленность на своих узких интересах» / А. Котляр. // Зеркало недели. – 2013. – № 11. – С. 14.
7. Цалик С. Українські «середні»: ті, котрі прагнуть більшого / С. Цалик. // Політика і культура (ПіК). – 2000. – № 2. – С. 40–41.
8. Коротко про Україну в міжнародних рейтингах // Український тиждень. – 2013. – № 12. – С. 7.
9. Мельничук В., Павленко Р. Піраміда руїни: Олігархічно-люмпенська модель економіки позбавляє Україну перспективи / В. Мельничук, Р. Павленко. // Український тиждень. – 2011. – № 35. – С. 18–22.
10. Лановий В. Малий і середній бізнес в облозі / В. Лановий. // Український тиждень. – 2012. – № 40. – С. 36–38.
11. Крамар О. + люмпенізація всієї країни: Десятирічна програма подолання бідності повністю провалена / О. Крамар. // Український тиждень. – 2011. – № 14. – С. 22–25.